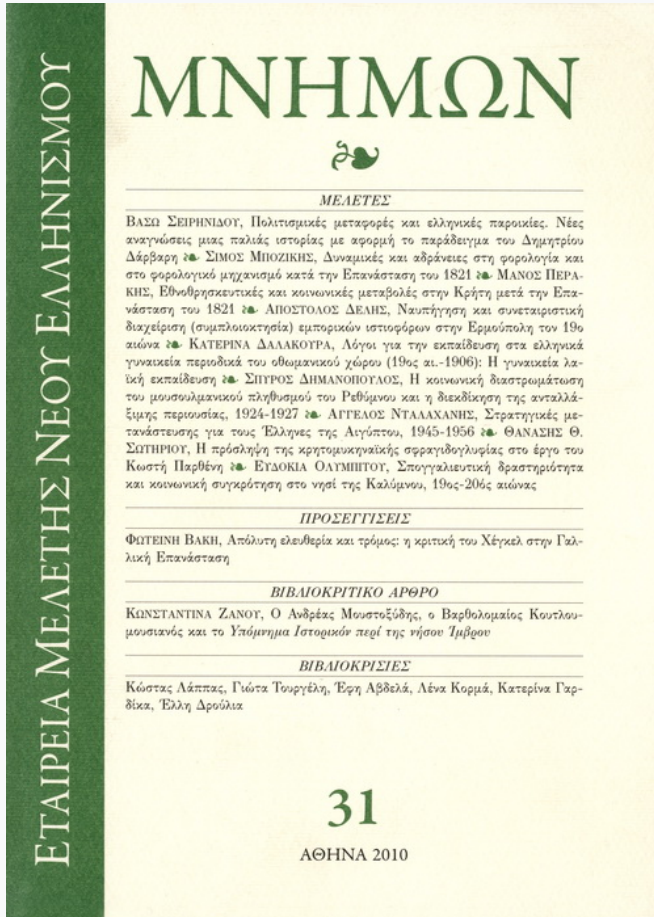

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Dino Cinel, The national integration of Italian return migration 1870-1929, Νέα Υόρκη 1991· Linda Reeder, Widows in white. Migration and the transformation of rural Italian women, Sicily, 1880-1920, Τορόντο 2003

Γιώτα Τουργέλη

doi: [10.12681/mnimon.34](https://doi.org/10.12681/mnimon.34)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τουργέλη Γ. (2012). Dino Cinel, The national integration of Italian return migration 1870-1929, Νέα Υόρκη 1991· Linda Reeder, Widows in white. Migration and the transformation of rural Italian women, Sicily, 1880-1920, Τορόντο 2003. *Μνήμων*, 31, 309-314. <https://doi.org/10.12681/mnimon.34>

σουν στις νέες πολιτικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί το 1830, με το ελληνικό πρόβλημα να προκαλεί «τόσους πολλούς διαξίφισμους» και τις ευρωπαϊκές χώρες να άρνούται στους Έλληνες τη δυνατότητα (να κυβερνήσουν οι ίδιοι τους έαυτούς τους) (σ. 303).

Η μετάφραση του βιβλίου, καμωμένη από τον Βαγγέλη Κούταλη, βοηθάει πολύ στην απόδοση της ρέουσας γλώσσας του πρωτοτύπου. Υπάρχει όμως ένισοτε μια προσκόλληση στο κείμενο, ιδιαίτερα στην απόδοση όρισμένων τοπωνυμίων. Για παράδειγμα, το Napoli ή Napoli di Romania αποδίδεται στο κείμενο ως Νάπολη ή Νάπολη ντι Ρομάνια αντί Ναύπλιο, το Candia Κάνδια αντί Κρήτη, το Candioti Κανδιώτες αντί Κρητικοί κλπ. Η έκδοση συνοδεύεται με χρήσιμα στον αναγνώστη πραγματολογικά

και διευκρινιστικά σχόλια. έπισημαίνονται οι λέξεις και οι φράσεις που εμφανίζονται ελληνικά στο πρωτότυπο, διορθώνονται λάθη στις χρονολογίες κλπ. Χρήσιμος θα ήταν, πάντως, ένας κατατοπιστικός πρόλογος για το βιβλίο και τον συγγραφέα του (υπάρχει μόνο ένα σύντομο σημείωμα στο αυτό του έξωφύλλου και κάποιες αναφορές στα σχόλια). Το βιβλίο, καλοτυπωμένο και φιλικό στον αναγνώστη, αποτελεί μια καλή και ευπρόσδεκτη συνεισφορά στη νεότερη ελληνική ιστορία, και αυτό το χρωστάμε τόσο στον μεταφραστή και τους άλλους έπιμελητές του βιβλίου όσο και στον γιαννιώτικο έκδοτικό οίκο «Ισνάφι» που ανέλαβε το βάρος της έκδοσης.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration, 1870-1929*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1991, 280 σ.

Linda Reeder, *Widows in white. Migration and the transformation of rural Italian women, Sicily, 1880-1920*, Τορόντο, University of Toronto Press, 2003, 322 σ.

Οι νέες θεωρητικές προσεγγίσεις του μεταναστευτικού φαινομένου που κυριάρχησαν στο χώρο των κοινωνικών επιστημών μετά το 1989, σε μια περίοδο εντεινόμενων και ποικιλόμορφων παγκόσμιων μετακινήσεων, έθεσαν σε αμφισβήτηση τα εθνοκεντρικά και ουσιοκρατικά ερμηνευτικά σχήματα και ανέδειξαν μεταξύ άλλων τις διεθνικές πρακτικές, τις υβριδικές ταυτότητες και τις έμφυλες αναπαραστάσεις του μεταναστευτικού υποκειμένου. Υπό την επιρροή των νέων αναλυτικών εργαλείων, η διεθνής βιβλιογραφία προσεγγίζει πολύπλευρα και σε βάθος τις σύγχρονες μαζικές μεταναστευτικές κινήσεις και παράλληλα επανεξετάζει την ευρωπαϊκή μετανάστευση προς την αμερικανική ήπειρο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Δύο βιβλία που κυκλοφόρησαν σε απόσταση μιας δεκαετίας περίπου, εστιάζουν στη διατλαντική μετανάστευση και συγκεκριμένα στη μαζική αποδημία από τον ιταλικό Νότο. Το ενδιαφέρον των δύο έργων έγκειται στις νέες οπτικές που εισάγουν σε καθιερωμένα αντικείμενα έρευνας, όπως είναι τα οικονομικά εμβάσματα των πρώτων υπερπόντιων μεταναστών προς τις χώρες καταγωγής τους και ο ρόλος των γυναικών στη μεταναστευτική διαδικασία, καθώς και στα νέα πεδία που θέτουν προς θεωρητική επεξεργασία, όπως οι πολιτισμικές ροές και οι μετασχηματισμοί που προκαλούν.

Το έργο του Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, ερευνά το υψηλό ποσοστό

παλινοστίσεων των Ιταλών μεταναστών από την Αμερική στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα (το υψηλότερο σε απόλυτα μεγέθη από κάθε άλλη εθνική ομάδα), την εισροή κεφαλαίου στις κοινότητες του ιταλικού Νότου και τον τρόπο με τον οποίο αυτό επενδύθηκε από τους ιδιώτες και το κράτος. Ο συγγραφέας συνδέει εξαρχής τη συγκεκριμένη αποδημία με το «πρόβλημα του ιταλικού Νότου» (*questione meridionale*), τη δυσκολία δηλαδή συμμετοχής του φτωχού αγροτικού Νότου στη διαδικασία πολιτικής συγκρότησης και οικονομικού εκσυγχρονισμού του ιταλικού κράτους μετά την εθνική ενοποίηση, και τη διερευνά σε συνάρτηση όχι μόνο με τις στοχεύσεις των κυβερνήσεων και των ομάδων συμφερόντων, αλλά και με τις προσωπικές επιδιώξεις και τις οικογενειακές στρατηγικές των ίδιων των μεταναστών. Ερμηνεύει επίσης τις επιλογές των κατοίκων των αγροτικών κοινοτήτων στο πλαίσιο του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και των πιέσεων που δεχόταν η περιφερειακή οικονομία τους από το βιομηχανικό κόσμο. Εντάσσει τέλος το έργο του, όχι όπως θα περίμενε κάποιος, στη βιβλιογραφία που αφορά αποκλειστικά την ιταλική ιστοριογραφία, αλλά και σε εκείνη της ιταλο-αμερικανικής κοινότητας. Όπως εξηγεί στην εισαγωγή (σ. 5-8), η αποτυχία της πλειονότητας των μεταναστών που επέστρεψαν στην Ιταλία να υλοποιήσουν τα σχέδια κοινωνικής ανέλιξης μέσα από την αγορά γης, οδήγησε σε νέα αναχώρηση και οριστική εγκατάσταση στην Αμερική. Η τραυματική αυτή προσωπική εμπειρία καθόρισε την πορεία πολλών Ιταλοαμερικανών και ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για το αίσθημα αποξένωσής τους από την αμερικανική κοινωνία.

Από τα εννέα κεφάλαια στα οποία διαρθρώνεται το έργο τα τρία πρώτα ανατρέχουν στο παρελθόν της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας και αναλύουν τις γεωγραφικές ιδιαιτερότητες, τις κοινωνικοοικονομικές δομές της περιοχής και την

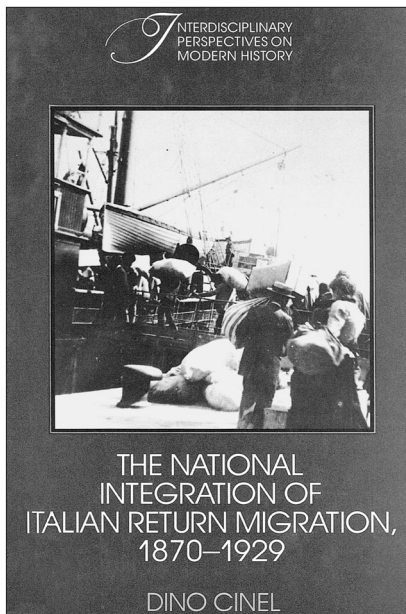
κουλτούρα των κατοίκων της. Καθίσταται έτσι σαφές πώς η αλληλοδιαπλοκή οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών δυναμικών δυσχέρανε τη συμπίεση του Νότου με τα προγράμματα ανάπτυξης του ιταλικού κράτους και οδήγησε στην απόφαση της προσωρινής μετανάστευσης στην Αμερική. Στο πλαίσιο της μακροχρόνιας δημόσιας συζήτησης που αναπτύχθηκε στην Ιταλία γύρω από τη μετανάστευση και τις δυσκολίες ενσωμάτωσης του αγροτικού Νότου, παρουσιάζονται αναλυτικά τα επιχειρήματα φιλελεύθερων, εθνικιστών και συντηρητικών, η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης απέναντι σε ένα φαινόμενο που αποκτούσε μαζικές αλλά και επικίνδυνες διαστάσεις και η σταδιακή ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των ιταλικών αρχών μπροστά στα ευεργετικά αποτελέσματα των εμβασμάτων (κεφ. 4). Αξιοποιώντας τις αμερικανικές και ιταλικές στατιστικές, ο συγγραφέας παραθέτει λεπτομερή στοιχεία για τα ταξίδια, το προφίλ των Ιταλών μεταναστών και τις διαφορές ανά περιφέρεια καταγωγής τους. Επικαλείται παραδείγματα από άλλες εθνικές ομάδες της Ευρώπης, καταρτίζει τυπολογίες παλινοστούτων και καταλήγει σε σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τα κίνητρα της αναζήτησης εργασίας στην Αμερική. Ατομικές και οικογενειακές στοχοθεσίες αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο οι επίδοξοι μετανάστες από το Νότο αντιλαμβάνονταν την κρίση της παραδοσιακής τάξης: όχι ως ρήξη με τις αγροτικές κοινότητές τους και πλήρη είσοδο στο βιομηχανικό κόσμο της Αμερικής, αλλά αντίθετα ως ευκαιρία μέσα από την προσωρινή προσφορά της εργατικής τους δύναμης για συμμετοχή στον έλεγχο των μέσων παραγωγής του αγροτικού Νότου (κεφ. 5).

Από τις αρχές πάντως του 20ού αιώνα είχε αρχίσει να γίνεται κατανοητό ότι «η μετανάστευση είχε καταστεί μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες της Ιταλίας» (σ. 141) και ότι η ροή των εμβασμάτων προς την Ιταλία χρειαζόταν κρατική προστασία

από τις καταχρήσεις των Ιταλών ιδιωτών τραπεζιτών που δρούσαν στην Αμερική, τις ανεπαρκείς ταχυδρομικές υπηρεσίες και τον ανταγωνισμό του αμερικανικού τραπεζικού συστήματος. Η μετατροπή με νόμο του κράτους το 1901 της Τράπεζας της Νάπολης σε μεταναστευτική τράπεζα που θα διαχειριζόταν τις αποταμιεύσεις των μεταναστών στην Αμερική, παρά τις πρακτικές δυσκολίες και αντιδράσεις που συνάντησε, αποτέλεσε μια ακόμα προσπάθεια του ιταλικού κράτους να εξορθολογίσει τη μεταναστευτική διαδικασία. Τα στοιχεία που παρατίθενται στο έκτο κεφάλαιο για τις διακυμάνσεις των εμβασμάτων που εισέρρεαν στο ιταλικό κράτος από το 1860 έως το 1925 είναι λεπτομερή, αποκαλυπτικά της νέας δυναμικής που αποκτούσε η ιταλική οικονομία στις αρχές του αιώνα και κυρίως της τόνωσης που υφίστατο ο υποβαθμισμένος Νότος.

Ο μετασχηματισμός της Νότιας Ιταλίας, επιτακτική ανάγκη από την εποχή της ιταλικής ενοποίησης, φαινόταν πράγματι να επιτυγχάνεται όχι μέσα από την κρατική παρέμβαση, αλλά χάρη στο «άγραφο χέρι της ελεύθερης αγοράς». Ωστόσο η ροή κεφαλαίων δεν συνοδεύτηκε από μεταβολές στις δομές και τις νοοτροπίες, με αποτέλεσμα ο επιδιωκόμενος εκσυγχρονισμός να μην φτάσει ποτέ στο Νότο. Η εξόφληση των χρεών, η συντήρηση της οικογένειας, οι αυξημένες καταναλωτικές ανάγκες απορροφούσαν τα εμβάσματα των μεταναστών, ενώ η αγορά γης μονοπωλούσε το επενδυτικό ενδιαφέρον τους λόγω της κοινωνικής αξίας της γης και της διαθεσιμότητάς της σε μια περίοδο κρίσης της μεγάλης ιδιοκτησίας (κεφ. 7). Ο συγγραφέας ερμηνεύει τις συγκεκριμένες επιλογές των μεταναστών με κριτήρια τη δομή και τις ανάγκες της οικογένειας, την κουλτούρα και τις παραδόσεις, αλλά και τις περιορισμένες οικονομικές ευκαιρίες που παρείχαν οι κοινότητές τους. Δεν παραλείπει επίσης να υπογραμμίσει την περσόνια εσωτερική κοινωνική και οικονομική ανομοιογένεια του ιταλικού Νότου,

παρουσιάζοντας αναλυτικά τις ιδιαιτερότητες κάθε περιφέρειας με στοιχεία από τις τρεις κοινοβουλευτικές εκθέσεις που καταρτίστηκαν στην κρίσιμη μετά την ενοποίηση πεντηκονταετία: τις έρευνες «Τζακίνι», «Φάινα» και «Λορεντζόνι» (κεφ. 8).

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη, ο συγγραφέας προσεγγίζει ένα ευαίσθητο για δεκαετίες ζήτημα: τις καταγγελίες περί μεροληπτικής κρατικής διαχείρισης των αποταμιεύσεων των μεταναστών για επενδύσεις στο βιομηχανικό Βορρά (κεφ. 9). Με στοιχεία από τραπεζικές εκθέσεις αποδεικνύει ότι οι περιφέρειες του Νότου είχαν στην πραγματικότητα προνομιακή μεταχείριση στην εξασφάλιση χαμηλότοκων δανείων από τις κρατικές τράπεζες για την εκτέλεση δημόσιων έργων, ενώ οι βιομηχανικές και εμπορικές δραστηριότητες του Βορρά αποκλείονταν βάσει νομοθεσίας από τις δανειοδοτήσεις. Παραδέχεται όμως ότι το ιδιωτικό επενδυτικό ενδιαφέρον δεν εκδηλώθηκε στο Νότο –πολύ περισσότερο από την πλευρά των

ιδίων των μεταναστών—, ενώ και η κυβέρνηση με το πρόσχημα της εισροής επαρκών κεφαλαίων από την Αμερική εγκατέλειψε κάθε προσπάθεια αγροτικής μεταρρύθμισης στην περιοχή.

Έχοντας προσεγγίσει με οικονομικούς όρους το αποτυχημένο εγχείρημα της επιστροφής των μεταναστών στην Ιταλία, ο συγγραφέας επιχειρεί με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων να φωτίσει τον αντίκτυπο που είχε η αρνητική αυτή εμπειρία και σε ψυχολογικό επίπεδο. Η διάψευση των προσδοκιών, όπως σημειώνει στον επίλογο, μεταφράστηκε σε οργή προς το ιταλικό κράτος και τις δυσλειτουργίες του και σε αρκετές περιπτώσεις σε κίνητρο για νέα μετανάστευση και οριστική εγκατάσταση στην Αμερική.

Το έργο του Dino Cinel, σημείο αναφοράς σήμερα για τους μελετητές της ιταλικής μετανάστευσης, αποτελεί μία από τις πρώτες προσπάθειες της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας κατά τη δεκαετία του 1990 να επαναθεωρήσει τη μετανάστευση προς τις ΗΠΑ μέσα από τη διεθνική οπτική και με έμφαση στη διασύνδεσή της με το μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής. Το πλούσιο αρχαιολογικό υλικό των ιταλικών κρατικών υπηρεσιών από το οποίο ο συγγραφέας άντλησε ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την οικονομική συμπεριφορά των Ιταλών μεταναστών και την κρατική πολιτική στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, σε συνδυασμό με την ιστορική ανάλυση των δομών του ιταλικού Νότου, αποκάλυψαν τα πραγματικά περιθώρια οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής. Δώδεκα χρόνια μετά, μια νέα έρευνα μετατόπισε το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον από το οικονομικό στο πολιτισμικό και από τους «εν κινήσει άνδρες» στις «ακινητοποιημένες γυναίκες» του Νότου.

Η μελέτη της Linda Reeder για τις «χήρες στα λευκά» της Σικελίας («*vedove bianche*») —γυναίκες των οποίων οι άντρες ζούσαν, απουσίαζαν όμως στην Αμερική— προσεγγίζει τη διατλαντική μετανάστευση

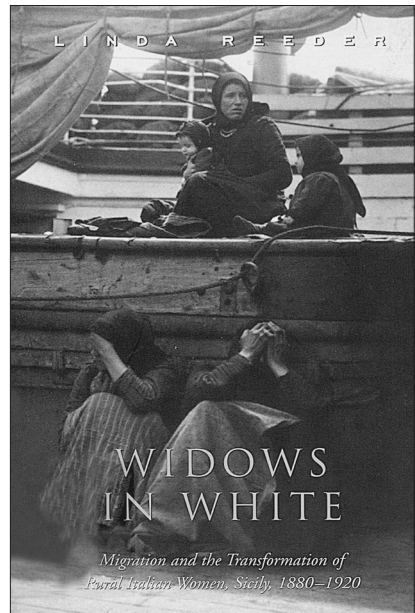
ως έμφυλη διαδικασία η οποία διαπερνά την καθημερινότητα των υποκειμένων καθορίζοντας τις εμπειρίες, τις αντιλήψεις, τις σχέσεις και τις πρακτικές τους. Θέτει νέα ερωτήματα σχετικά με το ρόλο των γυναικών στη μεταναστευτική διαδικασία και συμπληρώνει την εικόνα των επιρροών της υπερατλαντικής μετανάστευσης στον ιταλικό Νότο. Αξιοποιώντας ένα πλούσιο πρωτογενές υλικό από τα αρχεία της Σικελίας, ανασυνθέτει την ιστορία των 1.500 περίπου οικογενειών της Σουτέρρα, μιας αγροτικής ιταλικής πόλης η οποία στα τέλη του 19ου αιώνα απαντούσε στις προκλήσεις της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας με την προσωρινή μετανάστευση των ανδρών της στην Αμερική.

Στο πρώτο μέρος του έργου (κεφ. 1-4) η ερευνήτρια θέτει σε αμφισβήτηση παλαιότερες θεωρητικές προσεγγίσεις που ήθελαν τις γυναίκες των μεταναστών εγκαταλειμμένες σε ένα «θηλιοποιημένο» περιβάλλον ανήμπορων και εξαρτημένων μελών, προβάλλοντας σημαντικές μεταβολές στη μητρότητα, το γάμο και τις οικονομικές δραστηριότητες. Καταγράφει πλήθος λαϊκών αντιλήψεων σχετικά με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στη λειτουργία, τη δομή της οικογένειας και την ηθική των γυναικών και αντιπαράθετει σε αυτές επίσημα στοιχεία τα οποία αποκαλύπτουν πώς πραγματικά βίωναν οι Ιταλίδες του Νότου τη μετανάστευση των ανδρών τους: ως εκπλήρωση ενός βραχυπρόθεσμου οικογενειακού σχεδίου, το οποίο είχε και επίσημα τη συγκατάθεσή τους (π.χ. στις αιτήσεις για τη χορήγηση διαβατηρίου) αλλά και την οργανωτική και οικονομική υποστήριξή τους μέσα από τα ισχυρά κοινωνικά δίκτυά τους. Η έρευνα της συγγραφέως δεν επιβεβαιώνει τους φόβους ότι η απομάκρυνση των αντρών θα διατάραζε τη γονιμότητα των γυναικών και θα αύξανε τις γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου. Δείχνει αντίθετα ότι αποφάσεις σχετικά με το γάμο και την οικογένεια λαμβάνονταν υπό την επίδραση περίπλοκων δυναμικών στις οποίες

συγκαταλέγονται οι ισχυροί πολιτισμικοί κώδικες του Νότου αλλά και η επαφή με το σύγχρονο βιομηχανικό κόσμο. Η μετανάστευση γενικά προβάλλεται ως μια συντηρητική δύναμη η οποία, χωρίς να κλονήσει κοινωνικές ιεραρχίες και πολιτισμικές αντιλήψεις, προσάρμοζε σταδιακά τον τρόπο ζωής των γυναικών του Νότου στις συνθήκες και απαιτήσεις της παγκόσμιας οικονομίας: δεν διευκόλυνε την έξοδό τους στην έμμισθη εργασία, τις μύησε όμως στην καταναλωτική κουλτούρα και σε μικροεπιχειρηματικές δραστηριότητες.

Στο ιδιαίτερα ενδιαφέρον δεύτερο μέρος της ερευνητικής δουλειάς της (κεφ. 5-6) η Reeder αναλύει τον τρόπο με τον οποίο η υπερατλαντική μετανάστευση επαναπροσδιόρισε τη θέση των γυναικών μέσα στο ιταλικό έθνος και διαμόρφωσε μια πιο ανεξάρτητη σχέση με το κράτος. Η απουσία των αντρών επιφόρτισε τις γυναίκες με νέους οικογενειακούς ρόλους και οικονομικές ευθύνες που τις έφεραν συνεχώς σε μεγαλύτερη επαφή με τις δημόσιες υπηρεσίες και τους κρατικούς θεσμούς. Χωρίς να έχουν αποβάλει τη χαρακτηριστική δυσπιστία της αγροτικής Σικελίας προς το κράτος και κινούμενες πάντα μέσα στα όρια που επέτρεπαν οι παραδοσιακοί ρόλοι της συζύγου και της μητέρας, οι γυναίκες εμφανίζονταν όλο και πιο συχνά στους διαδρόμους του δημαρχείου ως εκπρόσωποι των οικογενειών τους για να δηλώσουν τα νεογέννητα, να διεκδικήσουν αποζημιώσεις από τις ναυτιλιακές υπηρεσίες, να πραγματοποιήσουν υπερπόντιες οικονομικές συναλλαγές, να αναζητήσουν πληροφορίες για εξαφανισθέντες συζύγους και γιους. Ταυτόχρονα άρχιζαν να ενδιαφέρονται για τη σχολική φοίτηση των ιδίων και των παιδιών τους, καθώς αντιλαμβάνονταν την εγγραμματοσύνη ως προϋπόθεση της κοινωνικής ανόδου της οικογένειας, αλλά και ως προσωπικό εφόδιο για την καλύτερη διεκπεραίωση των οικογενειακών υποθέσεων. Στις νυχτερινές τάξεις οι γυναίκες δεν μάθαιναν μόνο να διαβάζουν και να γράφουν, γνώριζαν επι-

σης τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους ως μητέρες, σύζυγοι και γυναίκες της Ιταλίας και σταδιακά ενσωματώνονταν στη «φανταστική κοινότητα» του ιταλικού έθνους ως πολίτες, αναγνώστριες, αλλά και καταναλώτριες. Η εγγραμματοσύνη, σε συνδυασμό με τις νέες οικονομικές δυνατότητες που παρείχαν τα εμβήματα, επέτρεψαν πράγματι την όλο και μεγαλύτερη πρόσβαση των γυναικών στον επαρχιακό Τύπο και μέσω αυτού στη λαϊκή κουλτούρα, στις διαφημίσεις και στην αναπτυσσόμενη καταναλωτική οικονομία.

Η Linda Reeder, ακολουθώντας το νέο ιστοριογραφικό ρεύμα προσέγγισης της ιστορίας του ιταλικού Νότου που έχει αναπτυχθεί τις τελευταίες δεκαετίες, υιοθετεί τη διεπιστημονική προσέγγιση, το φύλο ως βασικό αναλυτικό εργαλείο και το νοικοκυριό ως πεδίο μελέτης για να αναδείξει νέες πτυχές της υπερπόντιας ιταλικής μετανάστευσης. Πρόκειται για επιλογές οι οποίες, όπως υποστηρίζει, μπορούν να συνεισφέρουν στη μελέτη των σύγχρονων διεθνικών μεταναστευτικών ροών και παράλληλα να

θέσουν νέα ζητήματα προς διερεύνηση σε σχέση με το φύλο. Η μελέτη της ωστόσο αφήνει αναπάντητα ερωτήματα ως προς την ισχύ των πατριαρχικών κωδικών στη μετασχηματισμένη κοινωνία της Σικελίας με την επιστροφή των μεταναστών. Αν και τονίζεται στην εισαγωγή ότι η μετανάστευση δεν επέφερε την ισότητα στις σχέσεις των δύο φύλων (σ. 15), δεν διερευνάται στη συνέχεια αν οι γυναίκες κατάφεραν τελικά να διατηρήσουν τις «ανδρικές αρμοδιότητες» που είχαν προηγουμένως αναλάβει. Σχολιάζεται επίσης εκτενώς ο κοινωνικός έλεγχος που υφίσταντο οι «αχήρες στα λευκά» ως προς την ηθική τους (κεφ. 2), όχι όμως και το γιατί οι ευθύνες της οικογένειας δεν περνούσαν στη δικαιοδοσία των υπόλοιπων αρρένων της οικογένειας. Η μετανάστευση προβάλλεται γενικά ως μια απελευθερωτική δύναμη που δρα με ομοιογενή τρόπο στη ζωή όλων των γυναικών της Σουτέρα, επιτρέποντας στις οικογένειές τους να παραμένουν δεμένες και προσηλωμένες στην κοινωνική ανέλιξή τους, παρά το όποιο ψυχολογικό κόστος, τις οικονομικές δυσχέρειες, την εξάφανση ή το θάνατο των αντρών.

Αν από τη μελέτη του Cinel διαφάνηκε ότι οι διεθνικές πρακτικές των μεταναστών δεν αποτελούν ιδιαιτερότητα της σύγχρονης

παγκοσμιοποιημένης εποχής, αλλά γνώρισμα επίσης της στροφής του 20ού αιώνα, η συμβολή της Reeder έγκειται όχι μονάχα στη διάλυση των όποιων μύθων σχετικά με τον παθητικό ρόλο όσων γυναικών δεν συμμετείχαν άμεσα στη μεταναστευτική διαδικασία, αλλά και στην προβολή της σημασίας της διακίνησης ιδεών, προτύπων συμπεριφοράς και κοινωνικού κεφαλαίου στις κοινότητες καταγωγής, αγαθών που στη διεθνή βιβλιογραφία αποδόθηκαν πρόσφατα ως κοινωνικά εμβάσματα (*social remittances*). Ειδικά όμως για την Ελλάδα, τα δύο έργα αποκτούν ένα πρόσθετο ιστορικό ενδιαφέρον λόγω των πολλαπλών αναλογιών μεταξύ του παραδείγματος του ιταλικού Νότου και της προπολεμικής υπερατλαντικής μετανάστευσης από την Πελοπόννησο. Η ιταλική περίπτωση, αντικείμενο συζητήσεων στο ελληνικό κοινοβούλιο στις αρχές του 20ού αιώνα και πηγή έμπνευσης για τη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής, μπορεί σήμερα να αποτελέσει γόνιμο ερέθισμα για μια αντίστοιχη ιστορική ανάλυση της συνεισφοράς της υπερατλαντικής μετανάστευσης στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής των Ελλήνων αποδήμων.

ΓΙΩΓΓΑ ΤΟΥΡΓΓΕΛΗ

Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009, 498 σ.

Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, 392 σ.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΝΗΛΙΚΙΩΝΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Η ιστορία της εργασίας, των εργασιακών σχέσεων και της εργατικής διαμαρτυρίας ταυτίστηκε κατά τη δεκαετία του '70 με την ανερχόμενη τότε νέα κοινωνική ιστορία. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90

γύρω από αυτό το πεδίο καταγράφηκαν ορισμένες από τις πιο σημαντικές αντιπαραθέσεις για τις μεθόδους, τις προσεγγίσεις και τις θεωρητικές παραδοχές της σύγχρονης ιστοριογραφίας. Σήμερα αρκε-